

ПОЛИТИЧКА МИСЛА

ГОДИНА 20, БРОЈ 63, ЈАНУАРИ, СКОПЈЕ 2022

63

ЕВРОПСКИОТ
ИДЕНТИТЕТ И
ПАРАДИГМАТА НА
ТВРДИНАТА ЕВРОПА

ЕВРОПСКАТА
УНИЈА И
ИДЕНТИТЕТИТЕ

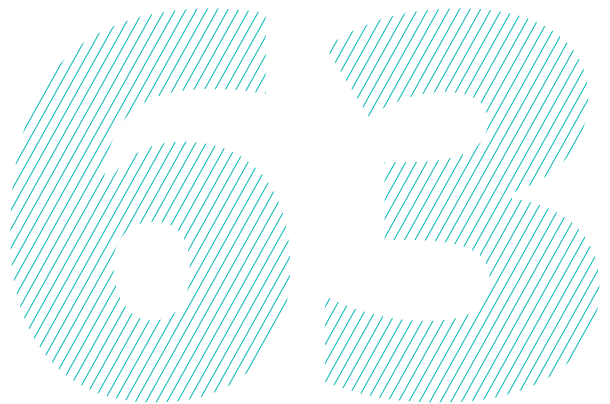
ПРОЦЕСИТЕ НА (ДЕ)
СТАБИЛИЗАЦИЈА
НА БАЛКАНОТ
НИЗ ПРИЗМАТА
НА ЕВРОПСКАТА
ИНТЕГРАЦИЈА

ПОЛИТИКИ НА
УПРАВУВАЊЕ СО
КИБЕР-БЕЗБЕДНОСТА

ПОЛИТИЧКА МИСЛА

ГОДИНА 20, БРОЈ 63, ЈАНУАРИ, СКОПЈЕ 2022

Издавачи:

Фондација „Конрад Аденауер“, Република Северна Македонија
Институт за демократија „Societas Civilis“, Скопје

Основачи:

д-р Ѓорге Иванов, м-р Андреас Клајн

„Политичка мисла“ - Уредувачки одбор:

Даниел Браун	Фондација „Конрад Аденауер“, Германија
Ненад Марковиќ	Институт за демократија „Societas Civilis“ Скопје, Политички студии, Правен факултет „Јустинијан Први“, Универзитет Св. Кирил и Методиј во Скопје, Република Северна Македонија
Иван Дамјановски	Институт за демократија „Societas Civilis“ Скопје, Политички студии, Правен факултет „Јустинијан Први“, Универзитет Св. Кирил и Методиј во Скопје, Република Северна Македонија
Ханс-Римберт Хемер	пензиониран професор по економија, Универзитет во Гисен, Германија
Клер Гордон	Лондонска школа за економски и политички науки, Велика Британија
Роберт Хислоп	Оддел за политички науки, Унион Колеџ САД
Ана Матан- Тодорчевска	Факултет за политички науки, Универзитет Загреб, Република Хрватска
Предраг Цветичанин	Универзитет во Ниш, Република Србија
Владимир Мисев	ОБСЕ Канцеларија за демократски институции и човекови права, Република Полска
Сандра Кољачкова	Фондација „Конрад Аденауер“, Република Северна Македонија

Адреси:

ФОНДАЦИЈА „КОНРАД АДЕНАУЕР“,
„Ристо Равановски“ 8, МК-1000 Скопје
Тел.: 02 3217 075 ; Факс: 02 3217 076
E-mail: Skopje@kas.de, Интернет: www.kas.de

ИНСТИТУТ ЗА ДЕМОКРАТИЈА “SOCIETAS CIVILIS” СКОПЈЕ,
Мирослав Крлежа 52-1-2 МК-1000 Скопје Тел./факс: 02 30 94 760,
E-mail: contact@idscs.org.mk Интернет: www.idscs.org.mk
E-mail: map@yahooogroups.com

Печат: Винсент графика - Скопје.

Дизајн и техничка подготовка: Пепа Дамјановски.

Превод: Перица Сарџоски, Огнена Никуљски, Барбара Драговиќ.

Јазична редакција на македонски: Елена Саздовска.

Ставовите изнесени во списанието не се ставови на Фондацијата „Конрад Аденауер“ и Институтот за демократија „Societas Civilis“, туку се лични гледања на авторите. Издавачите не одговараат за грешки направени при преводот. Списанието се издава 2 пати годишно и им се доставува на политичките субјекти, државните институции, универзитетите, странските претставништва во Република Северна Македонија и во Европа. Оваа публикација служи само за информативни цели. Таа не смее да се употребува во рамки на изборни кампањи.

Година 22, број 63,
јануари 2022, Скопје,
ISSN 1409-9853

Содржина

ПРОЦЕСИТЕ НА (ДЕ)СТАБИЛИЗАЦИЈА НА БАЛКАНОТ НИЗ ПРИЗМАТА
НА ЕВРОПСКАТА ИНТЕГРАЦИЈА

5

Васко Наумовски

ЕВРОПСКАТА УНИЈА И ИДЕНТИТЕТИТЕ
(УСТАВНА/НАЦИОНАЛНА НАСПРОТИ ЕВРОПСКА ДИМЕНЗИЈА)

13

Тања Каракамишева-Јовановска
Александар Спасеновски

ЕВРОПСКИОТ ИДЕНТИТЕТ
И ПАРАДИГМАТА НА ТВРДИНАТА ЕВРОПА

39

Ирена Рајчиновска Панчева

ПОЛИТИКИ НА УПРАВУВАЊЕ СО КИБЕР-БЕЗБЕДНОСТА ВО
МАКЕДОНСКИОТ ПРАВЕН СИСТЕМ: ЗАКАНИ И ПРЕДИЗВИЦИ

57

Христина Рунчева-Тасев

КРАТКИ БИОГРАФИИ

Тања Каракамишева-Јовановска

е редовен професор на Правниот факултет „Јустинијан Први“ во Скопје, на катедрата по Уставно право и политички систем. Својата докторска диплома ја стекнала на Правниот факултет во Љубљана, Република Словенија, во 2002 година, додека магистерската диплома ја стекнала во 1997 година, на Правниот факултет во Скопје. Досега има работено како експерт на голем број проекти организирани од страна на ГТЗ, ОБСЕ, УНДП, ЕУ, Советот на Европа и други. Во периодот 2008-2012 година била номинирана за заменик-член, а од 2016 до 2020 година за член на Венецијанската комисија при Советот на Европа. Во 2014 година била номинирана за член во Програмскиот комитет за конфигурацијата „Европа во менување на светот – инклузивно, иновативно и рефлексивно општество“, кој работи во рамките на Европската комисија за програмата Хоризонт 2020, како и национална контакт-точка за оваа конфигурација. Во февруари 2014 година е избрана за најдобар научник на УКИМ за 2013 година. Автор е на повеќе од 250 труда објавени во домашни и во странски списанија, годишници, зборници и слично. Има учествувано на повеќе од 20 релевантни меѓународни научни проекти и на повеќе од 50 семинари и меѓународни конференции организирани низ светот, со свои трудови или студии. Автор е на десет универзитетски учебници, три научнопопуларни книги и на пет монографии.

Александар Спасеновски

е вонреден професор на катедрата по Уставно право и политички систем на Правниот факултет „Јустинијан Први“ при Универзитетот „Свети Кирил и Методиј“. Негов посебен интерес се политичките партии и интересовни групи и современите политички системи. Спасеновски докторирал на тема што се однесува на уставноправниот статус на религиите и на слободата на вероисповест. Александар бил избран за пратеник во македонскиот парламент во 2006, 2008 и во 2011 година, а од 1999 до 2006 година бил и стипендист на Фондацијата „Конрад Аденауер“. Е-пошта: a.spasenovski@pf.ukim.edu.mk

Изворна научна статија

УДК: 341.171(4-672ЕУ):323.1

341.171(4-672ЕУ):342.4

Тања Каракамишева-Јовановска
Александар Спасеновски

ЕВРОПСКАТА УНИЈА И ИДЕНТИТЕТИТЕ (УСТАВНА/НАЦИОНАЛНА НАСПРОТИ ЕВРОПСКА ДИМЕНЗИЈА)

ПОЛИТИЧКА МИСЛА

63

Вовед

Прашањата од национално и уставно значење често пати предизвикуваат различни дилеми, состојби, интерпретации, контроверзи во рамките на Европската Унија (ЕУ) поради што, во рамките на научниот дискурс, постојано се наметнува потребата од нивно дообјаснување и допрецизирање.

Актуелноста и живоста на овие прашања се важни не само од аспект на институциите на Унијата и земјите членки, туку и за земјите кандидатки за членство во ЕУ. Прашањата дали и колку уставниот и националниот идентитет на земјите членки на Унијата можат да влијаат на квалитетот на функционирањето на ЕУ и во кој степен имаат капацитет да направат суштински поместувања на нејзините столбови биле привлечни во минатото, но и денес.

Факт е дека ниту еден основачки договор на ЕУ до сега не го споменува поимот „уставен идентитет“, туку сите го користат терминот „национален идентитет“. Но, од друга страна, Уставот како највисок правен акт во една земја, освен правните, политичките и институционалните елементи на системот, ги содржи и елементите на историскиот континуум во развојот на нацијата и државата, социјалните, економските, политичките, правните, културните и други основни вредности кои, пак, исто така се дел од националниот идентитет. Факт е дека уставните судови на неколку земји членки на ЕУ, колку тоа и да не им се допаѓа на европските институции, го развиваат и дооформуваат концептот на уставниот идентитет во своите односи со Унијата.

При тоа, во досегашната практика се диференцирани три модела, два правни приода и еден комуникациски канал за детектирање на уставниот идентитет во Унијата. Трите модела се движат од модел на конфронтација со правото на ЕУ, модел на конфронтирачки индивидуален пристап, до модел на соработка со вградениот идентитет. Двата правни приода се дијаметрално спротивни и се движат од ЕУ пријателски пристап до ЕУ антагонистички пристап, додека во однос на комуникацискиот канал, најважно место зазема постапката пред Судот на правдата на ЕУ за решавање на претходни прашања (preliminary ruling procedure).

Уставната теорија е вистинско богатство на различни мислења, позиции и концепти кои ја детерминираат суштината и значењето на терминот уставен идентитет. Во ЕУ, но и во одделни земји членки на Унијата, често пати во смисла на синоним, уставниот идентитет се разгледува и како идентитет на Уставот. Поврзаноста на овие концепти е од аспект на позицијата што уставниот идентитет на една држава во основа го има, а кој значи институционализиран и колективен политички идентитет на државата со кој сите граѓани кои живеат во неа се идентификуваат или се поврзуваат со него. Имајќи ги предвид различните стојалишта што постојат

на релација национален и уставен идентитет на ниво на земји членки на ЕУ, од една, и на ниво на институции и правни акти на ЕУ, од друга страна, се наметнува потребата од подлабинска анализа на линиите и елементите што ги поврзуваат, односно разидуваат овие категории во европскиот научен и практичен дискурс.

Главната хипотеза на трудот е да се истражат разликите, но и сличностите што постојат во објаснувањето на категориите уставен и национален идентитет во земјите членки на ЕУ, во најголем дел низ призмата на работата на уставните судови, и институциите на ЕУ, посебно антиципирајќи ја праксата на Судот на правдата на ЕУ.

Хипотезата на трудот има цел креирање заедничка стартна основа од која би требало да се тргне при решавањето на спорните процеси на релација национално-ЕУ ниво кои сè повеќе се актуализираат во последно време. Аргументацијата на прашањата во трудот е изнесена преку анализа, најнапред на општите идентитетски поими и прашања, движејќи се кон посебните и често пати спорни аспекти на уставниот и националниот идентитет во рамките на ЕУ. Трудот има цел да констатира дека заштитата на уставниот идентитет на земјите членки на ЕУ не треба да ги загрозува единството и интегритетот на правото на ЕУ, ниту на самата Унија, туку ја засилува срцевината на нејзината актуелна конфигурација. Различните ставови на националните уставни судови околу прашањата за уставниот и националниот идентитет треба да бидат разгледувани низ отворен дијалог и позитивна соработка меѓу земјите членки и Унијата, посебно во случаи кога постојат контроверзни мислења и ставови за некои сегменти, со цел пронаоѓање заеднички прифатливи решенија кои би биле од полза на Унијата, но и во насока на натамошно негување на уставните вредности на нејзините земји членки.

УСТАВЕН ИДЕНТИТЕТ – ПОЧЕТОЦИ, РАЗВОЈ, СУШТИНА, КОНТИНУИТЕТ

Од уставно-правен аспект, уставниот идентитет¹ се разгледува како самоидентификациски елемент на колективниот идентитет како конститутивен фактор (на граѓаните, нацијата, народот) споменат во Уставот. Во одреден историски период од развојот на државата, народот (народниот суверенитет) и

¹ Види: Roberto Toniatti, *Sovereignty Lost, Constitutional Identity Regained*, in *National Constitutional Identity and European Integration*, Alejandro Saiz Arnaiz & Carina Alcobero Llivinia Eds., 2013.

Полскиот Уставен трибунал смета дека концептот на уставен идентитет е еквивалент или многу близок со концептот на национален идентитет. Концептот во себе ги вклучува традициите и културното богатство на државата, црпејќи ја сопствената интерпретација не само од член 4(2) од Договорот на ЕУ, туку и од Преамбулата на Договорот каде една од назначените цели на Унијата е продлабочување на солидарноста меѓу народите во Унијата преку почитување на нивната историја, култура и традиции. Во овој контекст, согласно со мислењето на полскиот Уставен трибунал „идејата за потврдување на нечиј национален идентитет преку солидарноста со другите нации, а не против нив, ја конституира главната аксиолошка основа на ЕУ“.

Види: Case K 32/09, Pol. Const. Trib., Nov. 24, 2010.

нација (националниот суверенитет) биле дефинирани како уставотворна власт практикувана директно, преку референдум и други облици на директна демократија или индиректно, преку избори. Различното дефинирање на конститутивниот фактор во државата било во зависност и од другите идентитети на индивидуално или на колективно ниво - културниот, социјалниот, историскиот, религискиот идентитет и другите идентитети.

Поимот „уставен идентитет“ е директно поврзан со демократијата, односно со концептот на граѓанскиот идентитет.²

Уставниот идентитет привлекол големо внимание уште во античкиот период во делата на Аристотел и Платон³, но и подоцна во делата на Хобс, Жан Жак Русо, Калвин чишто трудови нашле своја рефлексива во работата на Bruce Ackerman, Ran Hirschl, Gary Jeffrey Jacobsohn, Mark Tushnet, Heinz Klug, Erik H. Erikson, Michael Rosenfeld, John E. Finn и многу други автори.

„Уставниот идентитет може да се појави во различни форми, може постојано да еволуира како резултат на континуираниот процес на супстанцијални општествени промени“.⁴ Така, според американскиот експерт Rosenfeld, „уставниот идентитет е во суштина натпреварувачки концепт, имајќи предвид дека не постои договор околу неговото значење, или на што тој конкретно се однесува. Концепциите за уставниот идентитет можат да се најдат во, на пример, уставните одредби за системите на организација на власта (дали е воспоставен парламентарен, претседателски или мешовит систем, дали станува збор за република или федерална држава), до одредбите кои ја објаснуваат релацијата меѓу уставот и културата во која тој функционира, како и во релацијата меѓу идентитетот на уставот и другите релевантни идентитети, како што се националниот, религискиот или идеолошкиот идентитет“.⁵

Уставниот идентитет значи уставно дефиниран идентитет. И додека некои автори сметаат дека Уставот е рефлексива на колективните верувања, позиции, ставови и вредности оформувани низ историјата на една нација како резултат на делувањето на нејзината култура и традиција во државата, што значи дека Уставот е признание

2 Види: Clarissa Rile Hayward, Democracy's Identity Problem: Is "Constitutional Patriotism" the Answer?, http://polisci.wustl.edu/files/polisci/imce/democracys_identity_problem_compact.pdf.

3 Во третата книга на Аристотел „Политика“, авторот прашал: „На кој принцип ние можеме да кажеме дека државата го задржува идентитетот, или спротивно на тоа, дека го изгубила својот идентитет и станала поинаква држава?. Неговиот одговор барал да се направи разлика меѓу физичкиот идентитет на државата од нејзиниот реален идентитет. Така, според Аристотел, „Идентитетот на полисот (градот-држава) не е конституиран од неговите сидови“. Наместо тоа, идентитетот на полисот е утврден во неговиот устав. Види повеќе детали во: <http://www.iep.utm.edu/aris-pol/#H9>.

4 Види: Michel Rosenfeld, "Modern Constitutionalism as Interplay between Identity and Diversity", in *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy*, ed. Michel Rosenfeld (Durham: Duke University Press), 1994, (стр.8).

5 Види: Rosenfeld, M., Constitutional Identity, in: M. Rosenfeld and A. Sajó (eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, 2012, (стр. 756).

на пред-егзистентноста на идентитетите⁶, други сметале дека Уставот, културата и идентитетите се во меѓусебна корелација, односно влијаат едни врз други како резултат на директната поврзаност на нивните различни социјални аспекти. Ова практично значи дека Уставот е признание и основа за креација на новите идентитети. Мнозинството од авторите се согласни дека уставниот идентитет е, всушност, составен од елементи кои го креираат политичкиот идентитет на заедницата, како што се: граѓанската свесност за потребата да се има специфичен идентитет, чувството за припаѓање кон специфичната заедница, идентификација со вредностите на специфичниот политички систем, чувството на заеднички интерес и благосостојба на граѓаните и слично. Оттука, се вели дека уставниот идентитет може да се разгледува од формален и од неформален аспект.⁷

Формалниот аспект по дефиниција е поврзан со граѓаните како директни носители на суверенитетот кои едновременно се и носители на уставниот идентитет. Неформалниот аспект (когнитивниот и афективниот) на уставниот идентитет се објаснува преку вредностите и верувањата на граѓаните во конкретната држава, кои делат ист идентитет.

Има една интересна идеја што се среќава во речиси сите теории за уставен идентитет, а која смета дека Уставот не треба да се разгледува само како историско-правен документ чијашто смисла на постоење е дефинирање на правно-политичката структура на државата, туку Уставот треба да се разгледува како поширок систем на вредности, како посебен систем составен од комбинација на правни односи меѓу граѓаните и политичките институции и како континуиран политички натпревар на идеи, вредности и извори.⁸

Или, како што Mark Tushnet експлицитно констатирал: „Уставниот поредок (или режим) е разумен и стабилен збир на институции преку кои се носат фундаменталните национални одлуки, како и принципи врз кои се засновани овие одлуки“.⁹

Секако, уставниот идентитет е директно поврзан со идејата за уставниот поредок, како и со прашањата што се однесуваат на разликите и на конфликтите кои можат да направат промени во системот. Неговата идеја за уставниот поредок е дека тој

6 Види: Hegel, G.W. Friedrich, in Arato, Andrew, *Civil Society, Constitution and Legitimacy*, (Maryland: Rowman and Littlefield Publishers), 2000, (стр.169).

7 Види: Gary Jeffrey Jacobsohn, *Constitutional Identity*, Michel Rosenfeld, *Constitutional Identity*, in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, 2010, p.756–76, како и во: Michel Rosenfeld, *The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture and Community*, 2010. <https://www.routledge.com/The-Identity-of-the-Constitutional-Subject-Selfhood-Citizenship-Culture/Rosenfeld/p/book/9780415949743>. <http://digitalcommons.law.utulsa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2760&content=tir>. Rosenfeld, поставил поедноставни прашања од оние наведени погоре, наведувајќи дека „уставниот идентитет мора да даде одговор на три најважни прашања: Кому се однесува Уставот, што треба да обезбеди Уставот и на крај, како Уставот може да се оправда.

8 Види: Heinz Klug, “Constitutional Identity and Change”, *Volume 47, Issue 1 Book Review Issue, Tulsa Law Review* 41, Article 5, (2011).

9 Види: Mark Tushnet, *The New Constitutional Order 1*, Princeton: Princeton University Press, 2003, <http://www.gvpt.umd.edu/lpbr/subpages/reviews/tushnet-mark.htm>.

е „доминантен збир на институции и принципи“ преку кои треба да се разберат уставните промени, преку процесите на постојани конструкции и трансформации. Клучот на неговиот концепт за уставен поредок (како и за уставниот идентитет) е во „идејата дека уставниот поредок претставува комбинација на институции и на принципи (вредности)“.¹⁰

ЗА НАЦИОНАЛНИОТ ИДЕНТИТЕТ - КОНЦЕПТИ И ВИДУВАЊА

Во рамките на современата политичка филозофија националниот идентитет се разгледува преку два најизразени концепта. Според првиот, националниот идентитет е збир на индивидуални верувања на луѓето кои имаат заеднички корени, историја, култура, традиција, со еден збор, луѓе со ист етничитет. Овој поим првенствено бил поставен во делата на Max Weber и Walker Connor.¹¹

Вториот концепт го разгледува националниот идентитет како поширок поим антиципиран преку принципот на националното самоопределување и самоидентификување. Анализата на овој концепт е направена во делата на David Miller, Kai Nielsen, Yael Tamir и други.¹²

Независно од применетите концепти се смета дека националниот идентитет е изграден врз збирот на индивидуални чувства на граѓаните за нивното заедничко припаѓање во една нација. Да се биде член на една нација е суштинска димензија на пошироката социјално-психолошка теорија за социјалниот идентитет дефиниран како индивидуална свесност за припаѓање на луѓето во одредена група и психолошко чувство за групна поврзаност.¹³

Ова значи дека националниот идентитет во поширока смисла на зборот ги зема предвид и социолошките аспекти на индивидуалните чувства на граѓаните за припаѓање во одредена нација, чувството за поширока приврзаност на луѓето кон одредена национална група во културолошка, историска, јазична, верска смисла на зборот.

¹⁰ Неговата концепција исто така ја вклучува и идејата дека водечките принципи на уставните поредоци се рефлектирани не само во правните и во филозофските принципи артикулирани во судските мислења, туку и во законите и политиките усвоени и објавени од страна на законодавните тела и извршните власти. Така, тој ги дефинира Пораката за Унијата на Franklin D. Roosevelt од 1944 година, Законот за граѓанските права од 1964 година, Законот за избирачките права од 1965 година и политиката за здравствена заштита како „водечки принципи на програмата New Deal-Great Society која преовладуваше во уставниот поредок на САД во периодот од 1930 до 1980 година“. Види: Tushnet, supra note 4, at 1.

¹¹ Види: Omar Dahbour, National Identity: An Argument for the Strict Definition, Public Affairs Quarterly, Vol. 16, No. 1, January 2002, (стр. 17-19).

¹² Исто, (стр.17).

¹³ Постојат различни сфаќања за терминот „идентитет“. Види: Huddy, L, Khatib, N, American patriotism, national identity, and political involvement. American Journal of Political Science 51(1), 2007, (стр. 63-77). Терминот „национален идентитет“ индицира дека граѓаните имаат индивидуално и колективно чувство на припаѓање кон нивната нација.

Во контекстот на ЕУ сè уште гласно се поставува прашањето во која мера приказните за националниот идентитет се компатибилни со европските интеграции и со хибридизацијата на идентитетот што членството во Унијата го повлекува со себе.¹⁴

Концептот на националниот идентитет се разгледува различно од концептот на создавање или менување на уставот каде е вработена уставната дефиниција, но и содржината на правото на нациите. Во Западна Европа, националниот идентитет е изграден врз принципот на демосот, додека во традицијата на земјите од Југоисточна Европа тој се гради преку културниот идентитет, заснован врз етносот. Овие два принципа се дел од уставите на државите во Западна и Југоисточна Европа при што националниот идентитет се одредува како колективен идентитет на конститутивниот субјект што претпоставува вредности и консензус присутни во моментот на драфтирањето на уставот. Иако уставниот и националниот идентитет не се синоними, факт е дека тие се причинско-последично поврзани еден со друг.

Националниот идентитет е вграден во Уставот уште во моментот на неговото пишување. Така, во преамбулата на Уставот се содржани сите историски настани, случувања и околности важни за конституентот, додека во содржината на уставот се вградени сите најважни сврзни ткива на националниот идентитет. Токму затоа се вели дека националниот идентитет е основа за формулирање на уставниот идентитет.

Уставниот идентитет поради интегративната функција на уставот не треба да биде само генерално прифатен, туку и самиот конститутивен народ, односно нација мора да се идентификува со него без разлика на различностите што постојат во општеството. Токму од оваа причина, уставните текстови во мултинационалните, мултиетничките општества користат различни алатки за врамување на различните идентитети. Уставниот идентитет има цел да го дефинира и да го засили националниот идентитет на конституентот.

¹⁴ Интересни се размислувањата на Нојман кој учествувал во преговорите за оформување на норвешкиот национален идентитет, односно во процесот на институционализацијата на односот меѓу Норвешка и ЕУ. Во текот на преговорите се искристализирало прашањето во која мера приказните за националното „јас“ се компатибилни со институционалните интеграции и со хибридизацијата на идентитетот што членството во ЕУ го повлекува со себе. Обидите да се примени плуралистичката политика ја загубиле битката против националистичката политика во Норвешка. Поопширно види: J.B.Neumann, *Uпотреbe drugog, "Istok" u formiranju evropskog identiteta*, Sluzbeni glasnik, Beograd, 2011, (стр. 237).

Почитувањето на посебноста, но едновременно и поврзаноста на националниот и на уставниот идентитет на земјите членки во ЕУ, во изминатите години стана многу важно прашање за натамошниот развој на европскиот конституционализам.¹⁵

Многу трудови од познати правни теоретичари и судии се напишани на оваа тема. Пристапот во проучувањето на ова прашање е различен зависно од тоа дали темата се разгледува од концептуален или од филозофски пристап,¹⁶ од пристап заснован на правото на ЕУ, или пристап што произлегува од анализата на „прецедентното право“ на неколку уставни судови на земјите членки на ЕУ.

Како што видовме, концепциите за уставниот идентитет се главно од натпреварувачки карактер и меѓу нив не постои општоприфатен договор за неговото значење. Додека едни концепции акцентот го ставаат на актуелните карактеристики и одредби на Уставот, на пример, каков систем на организација на власта е утврден во Уставот, каков е обликот на внатрешното уредување на државата (федерален, конфедерален или републикански), како се разгледува односот меѓу Уставот и културата во земјата, односот меѓу уставниот идентитет и идентитетот на создавањето на Уставот, други концепции акцентот го ставаат на идентитетот на различните уставни модели, идентитетот на создавањето на Уставот, идентитетот создаден преку уставните толкувања и слично.

Трети концепции уставниот идентитет го разгледуваат преку идентитетот содржан во супранационалните устави. И покрај различните приоди во анализата се чини дека доминантен е пристапот на легалната концептуализација заснована на регионалната европска јуриспруденција и доктрина.

Уставниот идентитет во правна смисла на зборот се разгледува како „идентитет на Уставот“. Овие два поима се сметаат за синоними. Иако има дилеми зошто е воопшто потребен идентитет на Уставот и како Уставот може да има идентитет, одговорот на ова прашање се наоѓа во социо-психолошкото значење на идентитетот и во суштината и улогата на Уставот како највисок правен акт во

¹⁵ За првпат терминот „национален идентитет“ е внесен во Договорот од Матрихт, Treaty on European Union (Maastricht text), July 29, 1992, 1992 O.J. (C 191) 1. Во член F (1) од Договорот се утврдува обврска за почитување на националниот идентитет на земјите-членки од страна на Унијата. Подоцна овој член бил заменет со член 6 (3) од Договорот од Амстердам, (Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts, 1997, O.J. (C 340) кој потоа го отвори патот на формулирање на член 4(2) од Договорот од Лисабон (Article 4(2) TEU of the Lisbon Treaty in 2009), што е сега во употреба (Consolidated Version of the Treaty on European Union art. 4(2), 2010 O.J. (C 83). „Националниот идентитет“ како генерален принцип бил воведен во правото на ЕУ во 1992 година со Договорот од Матрихт. Во член F (1) се вели: „Унијата ќе ги почитува националните идентитети на своите земји членки чиишто системи на владеење се засновани врз принципите на демократија“. Оваа клаузула подоцна била ревидирана со Договорот од Амстердам од 1997 година преку отстранување на вториот дел од реченицата: „Унијата ќе ги почитува националните идентитети на своите земји членки“. Последната измена не изврши само пренумерирање на членовите од Договорот на ЕУ, туку ја утврди постојната форма на член 4(2) кој гласи: „Унијата ќе ја почитува еднаквоста на земјите членки пред договорите, како и нивните национални идентитети инхерентни со нивните фундаментални структури, политички и уставни, инклузивни во регионалната и локалната самоуправа. Ќе ги почитува нивните суштински државни функции, преку обезбедување на територијалниот интегритет на државата, одржување на правото и поредокот и обезбедување на националната безбедност. Националната безбедност останува во целост одговорност на секоја земја членка на Унијата“.

¹⁶ Види: Appadurai, A., *Modernity at large: Cultural dimensions in globalization*, University of Minnesota Press, 1997.

уставната демократија. Со оглед на фактот дека самиот поим „идентитет“ има културолошко, социолошко, психолошко, политичко значење, и поимот „уставен идентитет“ се разгледува низ повеќедимензионална призма.

Можеме да извлечеме и соодветен заклучок дека уставниот идентитет во една земја не е резултат само на содржината на постојните уставни одредби, туку и на судската јуриспруденција доминантна во времето на пишувањето на Уставот, но и подоцна, при евентуално изготвување на уставните амандмани. Треба да се напомене дека уставниот идентитет и националниот идентитет поинаку се анализираат во национален, а поинаку во контекст на ЕУ и европската интеграција.

Додека уставниот идентитет во национални услови се разгледува низ призмата на трите споменати концепции, уставниот идентитет во контекст на ЕУ ги зема предвид само оние членови од националниот Устав што се во контекст на правото на ЕУ.¹⁷ Или според јуриспруденцијата на уставниот суд на Унгарија станува збор за идентитет што се „конфронтира со правниот модел на ЕУ“. Од друга страна, пак, според јуриспруденцијата на италијанскиот Уставен суд станува збор за „кооперативен модел“, модел на соработка кој претходно има дефиниран вграден уставен идентитет.

ЕУ И НАЦИОНАЛНИОТ/УСТАВНИОТ ИДЕНТИТЕТ НА ЗЕМЈИТЕ ЧЛЕНКИ – ПРАВНИ ФАКТИ VS ПРАВНИ ТОЛКУВАЊА

Денес содржината на „идентитетот на Уставот“ на конкретна земја членка на ЕУ најчесто се заштитува преку моделот на активен и кооперативен дијалог што се води меѓу супранационалните судови и националните уставни судови.

Друг понеприфатлив начин е преку демонстрирање изразена уникатност на содржината на националниот уставен идентитет на една наспроти другите земји членки. Прашањето за уставниот идентитет е тема од големо значење за современата уставна демократија. Неговата легална концептуализација од перспектива на европската интеграција е сè уште недоволно анализирана. Се забележува поистоветување на уставниот и/или националниот идентитет преку различните толкувања на член 4(2) од Договорот на ЕУ.

Иако споменатиот член е дециден и се однесува на националниот идентитет на земјите членки, се забележува негово различно толкување од страна на уставните судови на Унгарија, Германија, Шпанија, Полска и Италија.

¹⁷ Види: Nick W. Barber, "Legal Pluralism and the European Union", European Law Journal 12, 2006, (стр.306).

Како што веќе споменавме, формално правно, уставниот идентитет не е дел од член 4(2) од Договорот на ЕУ. Од друга страна, и националните устави на земјите членки на ЕУ не содржат стриктна уставна одредба што го дефинира уставниот идентитет.¹⁸ Овој поим најчесто е производ на уставното толкување на националните уставни судови со цел утврдување прецизни граници меѓу националниот Устав, од една, и примената на правото на ЕУ во домашните правни системи, од друга страна.

Во овој контекст секако е важна и позицијата на Судот на правдата на ЕУ. Член 4(2) од Договорот е активен од 2009 година кога Договорот од Лисабон стапи на сила, иако прашањето на националниот идентитет е содржано уште во Договорот од Мастрихт. Иако во член 4(2) од Договорот на ЕУ не се содржани вредностите што го чинат националниот идентитет, факт е дека спектарот на вредности не е ограничен и дека секоја земја членка на ЕУ има право да одлучи кои вредности се важни за неа за да влезат во содржината на овој принцип. Земјите членки на ЕУ многу често се потпираат на овој член, посебно во случаи поврзани со заштитата на националниот официјален јазик, или на пример, потребата од укинување на благородништвото во Австрија за кои токму Судот на правдата на ЕУ ја нагласил потребата од почитување на „националниот идентитет“.

Најнапред накусо ќе се осврнеме на ставот на Уставниот суд на Германија, Унгарија, Италија и Полска¹⁹ во врска со уставниот идентитет, а потоа ќе преминеме на праксата на Судот на правдата на ЕУ.²⁰

Поимот „идентитет на Уставот“ за првпат е споменат од страна на сојузниот Уставен суд на Германија во одлуката поврзана со Договорот од Лисабон, иако Судот не дал негов конкретен опис.²¹

¹⁸ Сепак, во уставната практика на четири земји членки на ЕУ, настаната како резултат на активизмот на уставните судови, се споменува поимот „уставен идентитет“. Концептот на уставниот идентитет на Германија бил споменат за првпат во 1928 година во теориите на Карл Шмит и Карл Билфингер во насока на оправдување на границите на уставните амандмани на Вајмарскиот Устав. Под германски режим била повторно обновена правната доктрина во однос на уставниот идентитет која била употребена од страна на Уставниот суд верус правото на ЕУ.

¹⁹ Терминот „уставен идентитет“ не е дефиниран во Уставот на Полска, туку бил развиен и надграден од страна на Уставниот трибунал. Уставниот идентитет прерасна нормативно и дескриптивно во концепт на Полската уставна јуриспруденција. Трибуналот го употреби концептот на уставниот идентитет да ги утврди границите на надлежностите кои се споделени со ЕУ, како и да ги означи аксиолошките сличности, еквиваленти или конвергенции меѓу ЕУ и полскиот правен поредок.

²⁰ „Согласно со трите држави кои веќе го имаат развиено и применето правниот термин „уставен идентитет“ во ЕУ, постојат три модела (Германскиот модел на конфронтација со моделот на правото на ЕУ (Lisbon decision, BVerfG, Judgment of the Second Senate of 30 June 2009, 2 BvE 2/08), OMT reference decision, BVerfG, 14 January 2014, 2 BvR 2728/137), Италијанскиот модел на соработка со вградениот модел на идентитет (decision n 24/2017 of the ICC8), и Унгарскиот конфронтирачки индивидуалистички модел (22/2016 (XII.5) Decision of the HCC, Dissenting Opinion to 23/2015 (VII.7) Decision of the HCC), два става (EU-friendly and antagonistic), три правни процедури (против ЕУ и меѓународното право на човековите права и уставните амандмани), и еден комуникациски канал (постапката на прелиминарната процедура) каде може да се идентификува кој „уставен идентитет“ има правно значење. Терминот уставен идентитет реферира на „идентитет на Уставот“. (BVerfG, 2009, Judgment of the Second Senate, paragraphs 208). Цитирано според: Tímea Drinóczi, “The identity of the constitution and constitutional identity Opening up a discourse between the Global South and Global North”, https://www.usfq.edu.ec/publicaciones/iurisDictionario/archivo_de_contenidos/Documents/lurisDictionario_21/iu21_05.p.

²¹ Види: Lisbon decision, BVerfG, Judgment of the Second Senate of 30 June 2009, 2 BvE, 5. „In this respect, the guarantee of national constitutional identity under constitutional and under Union law go hand in hand in the European legal area“. https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2014/01/rs20140114_2bvr272813en.html. Види исто: Hector Lopez Bofill, *What is not Constitutional Pluralism in the EU: National Constitutional Identity in the German Lisbon Decision, in National Constitutional Identity and European Integration*, (стр.221–242), во: Alejandro Saiz Arnaiz & Carina Alcobero Llivina eds., 2013.

„Идентитетот на Уставот“ како поим се разликува од „идентитетот на Сојузна Република Германија“, кој, пак, практично се изедначува со суверенитетот на државата. Уставниот суд на Германија („BVerfG“) има констатирано дека содржината на уставниот идентитет на Германија е во член 23(1)²², во третата реченица - ЕУ клаузула - и во член 79(3), членот посветен на „вечните клаузули“ (eternity clauses) од германскиот Устав. Со создавањето на ЕУ освен очигледното укинување на суверената германска државност, германскиот Уставен суд потврдил само неколку конкретни надлежности што припаѓаат на националната суверена власт и на суверениот народ. Тие надлежности се поврзани со „eternity clauses“ каде е опишан „идентитетот на Уставот на С.Р. Германија“.

Интересно е да се напомене дека во прелиминарната референца на одлуката од 2014 година поврзана со Outright Monetary Transactions („ОМТ“), Уставниот суд на Германија потврдил дека и покрај потребата од негова согласност со правото на ЕУ, Судот има право да ја оценува истата од аспект на почитување на идентитетот на Уставот. Според Судот, демократијата како составен елемент на идентитетот на Уставот и на националниот идентитет на Германија ќе биде повредена ако парламентот се откаже од буџетската автономија. Уставниот суд потсетил дека Судот на правдата на ЕУ (CJEU) е должен да обезбеди пропорционална заштита на националниот идентитет.

Во контекст на судската конзистентност кон наведениот став е и неговата одлука во однос на примената на European Arrest Warrant („ЕАВ“). Да потсетиме дека токму германскиот Уставен суд не дозволи примена на налогот со образложение дека тој значи повреда на човековото достоинство.²³ Детална анализа за важноста на „идентитетот на Уставот на Германија“ Уставниот суд направил во 2016 година кога испитал дали уставните принципи содржани во член 79(3), заедно со оние од член 1 и член 20 од Германскиот Устав, можат да бидат повредени со трансферот на суверената власт од германскиот парламент во институциите на ЕУ.

Слична ваква анализа има направено и унгарскиот Уставен суд во 2016 година, а во контекст на владината политика за неодобрување квота за прием на мигранти што како правна обврска стигна од официјален Брисел.²⁴ Во Унгарија се одржал и референдум за ова прашање чии резултати биле политички толкувани како волја

22 Член 23: [European Union - Protection of basic rights - Principle of subsidiarity] • Regional group(s) 1. With a view to establishing a united Europe, the Federal Republic of Germany shall participate in the development of the European Union that is committed to democratic, social and federal principles, to the rule of law, and to the principle of subsidiarity, and that guarantees a level of protection of basic rights essentially comparable to that afforded by this Basic Law. To this end the Federation may transfer sovereign powers by a law with the consent of the Bundesrat. The establishment of the European Union, as well as changes in its treaty foundations and comparable regulations that amend or supplement this Basic Law, or make such amendments or supplements possible, shall be subject to paragraphs (2) and (3) of Article 79. https://www.constituteproject.org/constitution/German_Federal_Republic_2014.pdf?lang=en.

23 Види: <https://www.cambridge.org/core/journals/german-law-journal/article/constitutional-identity-in-europe-the-identity-of-the-constitution-a-regional-approach/83D8D1737788756FEF098CF9485D7B1C%20-%20fn26>.

24 Council Decision 2015/1601 of September 22, 2015, eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TEXT/PDF/?uri=CELEX:32015D1523&from=EN.

на мнозинството граѓани во Унгарија кое се противи на приемот на мигранти во нивната земја. Властите на Унгарија соодветно ја адресирале ваквата волја во уставен амандман кој не бил прифатен со потребното 2/3 мнозинство пратеници во унгарскиот парламент.

Веднаш по неуспешниот обид со уставен амандман да се спречи прифаќање на квотата на мигранти се јавил Уставниот суд на Унгарија кој ги испитал можните повреди на други фундаментални права, освен човековото достоинство, за кое се изјаснил и германскиот Уставен суд. Во други фундаментални права Судот ги внел суверенитетот на Унгарија, или унгарското право на самоидентификација засновано на историскиот устав (Hungary's self-identity based on its historical constitution).

Со одлука на Судот било констатирано дека Унгарија е должна да ги почитува неприкосновените и неутуѓивите фундаментални права на граѓаните како примарна обврска. Оваа обврска е задолжително применлива не само во случаите од внатрешниот правен промет, туку и за сите прашања што заеднички се извршуваат со ЕУ институциите или со другите земји членки. Унгарскиот Уставен суд утврдил две прецизни граници при извршувањето на доделените и споделените надлежности со ЕУ.

Првата граница е неповредливоста на суверенитетот на Унгарија и втората е неповредливоста на уставниот идентитет на државата. Уставниот суд сметал дека Судот на правдата на ЕУ треба да го заштити уставниот идентитет на земјите членки врз принципите на континуирана соработка, заемна почит и еднаквост на земјите членки на ЕУ.

Уставниот суд на Унгарија се има изјаснето за уставниот идентитет како фундаментална вредност истоветна со уставниот идентитет на Унгарија што значи подлабок концепт од оној на германскиот Уставен суд. Интересно е да се напомене дека во Унгарија не е утврдена исцрпна листа на вредности што влегуваат во уставниот идентитет на земјата, но сепак како генерални вредности се споменуваат: правата и слободите на граѓаните, поделбата на власта, републиканскиот карактер на државата, почитувањето на автономијата на јавното право, слободата на вероисповед, начелото на законитост, парламентаризмот, еднаквоста на сите пред законот, почитување на независноста на судската власт и почитувањето на правата на националните малцинства кои живеат во Унгарија. Овие вредности се практично универзално прифатени уставни вредности.²⁵

25 Види: Tímea Drinóczy, Constitutional Identity in Europe: The Identity of the Constitution. A Regional Approach, German Law Journal, Vol. 21, Issue 2, Published online by Cambridge University Press: 10 February, 2020, <https://www.cambridge.org/core/journals/german-law-journal/article/constitutional-identity-in-europe-the-identity-of-the-constitution-a-regional-approach/83D8D1737788756FEF-098CF9485D7B1C>.

Италијанскиот Уставен суд, за првпат, го употребил терминот уставен идентитет во одлуката бр. 24 од 2017 година кога побарал од Судот на правдата на ЕУ да објасни дали неговото постапување во случајот *Taricco* ги оставил националните судови со овластување да не ги почитуваат домашните правни норми дури и до степен на непочитување на фундаменталниот принцип содржан во Уставот, принципот на законитост.

Италијанскиот Уставен суд и порано во 2014 година имал заземено став дека е забранета ретроактивна примена на институтот застареност на делата иако застареноста во Италија е дел од материјалното кривично право.

Уставниот суд зазел стојалиште дека правилото утврдено во член 325 од Договорот на ЕУ (TFEU) е применливо само во случај кога тоа е во согласност со уставниот идентитет на земјата членка при што проценката за таквата усогласеност паѓа во надлежност на националниот орган.²⁶

Освен во случајот на Литванија за заштита на својот официјален јазик, случајот со Австрија за укинување на благородништвото²⁷, а во контекст на заштита на републиканскиот идентитет, Судот на правдата на ЕУ е познат и со други примери на случаи каде застанал во одбрана на националниот идентитет на земјите членки. Станува збор за случајот на Шпанија за одбрана на системот на организацијата на власта на централно, регионално и локално ниво²⁸, случајот на Италија за утврдување правила за пристап до конкретни професии, како и случајот на Словачка за заштита на државноста и суверенитетот.

Во 2004 година во врска со Уставниот договор на ЕУ, шпанскиот Уставен суд нагласил дека шпанската држава, поконкретно шпанската нација го задржува правото на суверенитет, и дека државната суверена власт може да биде ограничена само ако правото на ЕУ е компатибилно со нејзините фундаментални национални основи, а тоа е идентитетот на Уставот на Шпанија. Оваа доктрина подоцна била потврдена во случајот *Melloni*.²⁹

²⁶ Во одлуката *Taricco II judgment*, Судот на правдата на ЕУ не го користел терминот „идентитет“, туку согласно со правото на ЕУ попријателскиот јазик и пристап на италијанскиот Уставен суд кој призна дека начелото *nullum crimen and nulla poena* е дел од заедничката уставна традиција на земјите членки.

²⁷ Во случајот *Saun-Wittgenstein*, Судот на правдата на ЕУ го прифатил тврдењето на австрискиот Уставен суд дека правото на укинување на благородништвото има цел заштита на уставниот републикански идентитет. Судот на правдата на ЕУ се согласил дека законот за укинување на благородништвото претставува фундаментална одлука во полза на формалната еднаквост на сите граѓани пред законот.

²⁸ Декларација на шпанскиот Уставен суд 1/2004, 13 December 2004, paras 37, 47, 50 и 58.

²⁹ Судот на правдата на ЕУ сметал дека Шпанија нема да може да направи екстрадиција на г. Мелони под услов неговата осуденост да биде отворена на ревизија бидејќи тоа би го компромитирал принципот на примарност и ефективност на правото на ЕУ.
<http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=134203&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=234017>.

Аналогна линија на расудување се следи и во практиката на другите источно-европски уставни судови. Така, нагласувајќи го суверенитетот на Република Чешка и прикажувајќи ги земјите членки на ЕУ како „господари на Договорите“ чешкиот Уставен суд констатирал дека „материјалната суштина“ на Уставот има предност пред правото на ЕУ.³⁰ Оваа констатација им дава засилена моќ на уставните судови да ја ценат компатибилноста на правото на ЕУ со националниот/уставниот идентитет.

Во оваа смисла и полскиот Уставен трибунал со одлуката од 2010 година, во врска со Европскиот налог за апсење, ја портретира ЕУ како меѓународна организација на суверени држави, нагласувајќи дека моќта што произлегува од полскиот уставен идентитет не може да биде доделена, пренесена или отуѓена на Унијата.³¹

Вредно за споменување е дека и британскиот Врховен суд отворено зборувал за вредноста на уставниот идентитет на Обединетото кралство. Ставот на овој суд се засновал на концептот дека националниот суверенитет останува на државата, односно на британскиот парламент.

Сумирано, ставовите на националните судови ја формулираат доктрината на уставниот идентитет заснована врз принципот на државниот суверенитет. Од друга страна, националниот идентитет содржан во член 4(2) од Договорот како контраст треба да се разгледува како степенување на основните принципи за кои ЕУ како мултинационална политичка заедница мора да покаже почит. Тука секако спаѓа уставниот идентитет на нациите.

И покрај релативно малата судска пракса по однос на ова прашање, Судот на правдата на ЕУ се чини го прифаќа ставот дека уставниот идентитет е дел од тестот на пропорционалноста, или како што Werner Vandenberghe вели „колку прашањето е поблиску до суштината на уставниот идентитет на земјите членки толку маргината за дискреција ќе биде поголема“.³²

Би сакале да нагласиме дека двата термина „уставен идентитет“ и „национален идентитет“ реферираат на иста обврска кон институциите на ЕУ, а тоа е обврска за почитување на срцевината на уставните вредности на секоја земја членка одделно. Од друга страна, факт е дека пристапот на Судот на правдата на ЕУ и националните судови во врска со ова прашање е различен.

³⁰ Позицијата на чешкиот Уставен суд е поотворен кон правото на ЕУ, но сепак има одредени сличности со германското толкување. Судот го признал принципот на конформистичкото толкување на ЕУ на уставното право, но само во случај на конфликт меѓу правото на ЕУ и чешкиот Устав - посебно во делот на неговата материјална срцевина, кога таа треба да преовлада. Идентификацијата на „материјалната срцевина“ на Уставот на Чешка доаѓа на преден план не само во однос на почитувањето на правото на ЕУ, туку и во делот на внатрешниот форум при декларирањето на неуставност со уставни амандмани. Види: <https://europeanlawblog.eu/2012/03/04/primacy-and-the-czech-constitutional-court/>

³¹ Види: <http://www.europeanrights.eu/public/sentenze/Polonia-24novembre2010.pdf> (стр.22-23).

³² Види: W Vandenberghe, *François-Xavier Millet. L'Union européenne et l'identité constitutionnelle des États membres. [The EU and the constitutional identity of the Member States]*, 12 ICON (2014), (стр. 503).

При тоа терминот „национален идентитет“ од член 4(2) од Договорот на ЕУ се применува со цел да се утврди дали преземените акции на институциите на ЕУ се легитимни, додека терминот „уставен идентитет“ така како што е утврден во судската јуриспруденција на највисоките национални или уставните судови има цел одбрана на националниот устав и националната уставност. Во уставната теорија се среќаваат обиди³³ за поврзување на двата концепта во еден - национален уставен идентитет.

Покрај споменатите, и во други земји членки на ЕУ прашањето на уставниот идентитет го задржува вниманието во теоријата и во судската пракса, и тоа не смее да се запостави или негира. Во оваа смисла посебно би го потенцирале размислувањето на *François-Xavier Millet*³⁴ според кого францускиот уставен идентитет не се заснова само на принципите содржани во текстот на Уставот, туку содржи елементи поврзани со културните и историските околности кои се дел од државата. Оттука, националниот идентитет се смета за дел од уставниот идентитет, и обратно.

Уставниот идентитет изворно произлегува од минатото, но едновременно содржи обврски и кон иднината. Елементите на уставниот идентитет не се еднаш засекогаш утврдени, тие еволуираат, се развиваат и во случајот со Франција, тие се дел од француската уставна традиција. Овој термин нема своја основа во јуриспруденцијата на францускиот Државен совет, како во веќе споменатите земји членки, но истиот е дел од правната литература во која постојат академски обиди да се објаснат принципите инхерентни за уставниот идентитет на Франција.

³³ Станува збор за анализа направена во 2013 година во која неколку автори, па дури и самите уредници на текстот, го употребуваат симбиотичниот концепт „национален уставен идентитет“. Според Toniatti уставниот идентитет е „трансформирана употреба на суверенитетот“. Според Claes, пак, овој термин е во „блиска поврзаност со концептите на суверенитет, независност и национална демократија“, додека според Bofill овој термин претставува примарен извор на политичкиот легитимитет. Преземено од публикацијата: National Constitutional Identity and European Integration, Alejandro Saiz Arnaiz & Carina Alcoberro Livina eds., 2013, intersentia.com/en/national-constitutional-identity-and-european-integration.html, (стр. 75).

³⁴ Види, исто, W Vandenbruwaene, *François-Xavier Millet*.

СУДОТ НА ПРАВДАТА НА ЕУ И ИДЕНТИТЕТИТЕ НА ЗЕМЈИТЕ ЧЛЕНКИ НА УНИЈАТА

Во европската уставна пракса и теорија е вообичаено употребата на термините „национален идентитет“³⁵ и „уставен идентитет“ да се разгледуваат во заемна поврзаност.

Од една страна, неколку генерални застапници (General Advocates)³⁶ на Судот на правдата на ЕУ го примениле концептот уставен идентитет со цел да се исцрта што е заштитено со член 4(2) од Договорот за ЕУ, иако прецизно кажано, тој член се однесува на националниот идентитет на земјите членки на ЕУ, инхерентен за нивните фундаментални структури.

Иако поистоветувањето, поврзаноста на овие два концепта не е засновано на ниту една теорија за правна интерпретација, сепак треба да се констатира дека обврската произлезена од Договорот на ЕУ за почитување на националните идентитети на земјите членки се заснова на одредени нормативни претпоставки.

Најнапред, како што е веќе погоре елаборирано, тоа се тврдењата на неколку национални уставни судови дека правото на ЕУ мора да биде во согласност со уставниот идентитет на земјата членка за да може да биде применето во домашниот правен поредок. Обврската на ЕУ да обрне внимание на националниот идентитет се заснова на грижата на Унијата за достоинствен третман на земјите членки во мултинационалната политичка заедница, додека преокупираноста на националните уставни судови со уставниот идентитет се заснова на конкретниот концепт за заштита на суверенитетот. Со други зборови, барањата за едновременно почитување на националниот и на уставниот идентитет на земјите членки на ЕУ произлегуваат од различни теоретски наративи.

Се смета дека креаторите на Договорот имале подобри причини да го наведат барањето за почитување на националните идентитети на земјите членки отколку на државните суверенитети или нивните уставни идентитети. Договорот се фокусира на националниот идентитет. Во отсуство на теорија на суверенитет со која и ЕУ и земјите членки би можеле да се согласат, сосема е сигурно да се очекува дека секоја

35 Некои правни автори го објаснуваат „националниот идентитет“ како општ принцип на правото на ЕУ кој произлегува од јуриспуденцијата на Судот на правдата на ЕУ и е заснован на јасна правна позиција. Член 4(2) од Договорот на ЕУ вели дека Унијата ќе ги почитува сите најважни државни функции, како територијалниот интегритет на државата, задржување на правото и на поредокот и заштита на националната безбедност. Листата на вредности покриени со принципот на националниот идентитет е отворена и земјите членки можат да одлучат кои вредности ќе бидат заштитени преку нивниот национален идентитет. Судот на правдата на ЕУ го оценува само значењето на националниот идентитет, согласно со правото на ЕУ. Види: Marek Rzotkiewicz, "National Identity as a General Principle of EU Law and Its Impact on the Obligation to Recover State Aid", https://www.researchgate.net/publication/323972802_National_Identity_as_a_General_Principle_of_EU_Law_and_Its_Impact_on_the_Obligation_to_Recover_State_Aid.

36 На пример, Мигуел Мадуро. <http://robertgrzeszczak.bio.wpia.uw.edu.pl/files/2012/12/Maduro-JUDICIAL-ADJUDICATION-IN-A-CON-TEXT-of-constitutional-Pluralism.pdf>

референца во Договорот што би се однесувала на суверенитетот би претставувала нов извор на тензија или конфликт во Унијата.

Во оваа смисла, ЕУ е различна од САД каде во Уставот на САД има споделен наратив за суверенитетот кој е широко прифатен. Имено, во федералниот Устав трајно се дели суверенитетот меѓу нацијата и федералните држави. Треба да се каже дека и во САД договорот меѓу ривалските теории за суверенитетот околу локацијата на суверенитетот не дошол преку ноќ.

За жал, во ЕУ не постојат сигнали дека би се појавила заедничка европска теорија за суверенитетот и покрај бројните вредни обиди на експертите да развијат таква теорија. Наспроти ова, како што беше веќе изнесено погоре, националните уставни судови постојано се навраќаат на реториката на уставниот идентитет заснована на тврдењето за државниот суверенитет, додека Судот на правдата на ЕУ не се откажува од идејата дека Унијата, исто така, има суверен статус. Како реакција на конфликтот што постои меѓу правните мислења во ЕУ и земјите членки, во европската правна теорија треба да се развие нов пристап способен да го приспособи/омекне ривалскиот суверенитет меѓу ЕУ и земјите членки.

Давајќи му намерно фокус на суверенитетот во ЕУ, Договорот на ЕУ фокусот на националниот идентитет го става како атрактивна алтернатива. Практично, член 4(2) од Договорот на ЕУ го спречува обидот уставните судови или Судот на правдата на ЕУ да се потпрат на сопствениот суверенитет, но и на тврдите ставови за супремацијата. Со други зборови, со овој член требало да се спречи доминација на стратегијата на губитници и развој на “zero-sum-game” со што би се олеснила работата на судските тела на двете нивоа да ја прифатат оваа одредба од Договорот, па дури и да ја свртат идентитетската клаузула како инструмент на судскиот дијалог.

Трета причина за фаворизирање на пристапот на националниот идентитет над пристапот на државниот суверенитет во договорите, исто како и во САД, е во појавата на размислувањата дека ексклузивните сфери на суверената власт што коегзистираат на национално и на државно ниво постепено опаѓаат. Според зборовите на Robert Schütze моделот на дуален федерализам бил напуштен во 20-от век и заменет со моделот на кооперативен федерализам.

Според видувањето на Schütze, кооперативниот федерализам е исто така соодветна уставна теорија за Европа. Во ЕУ државната ексклузивна сфера на моќ прогресивно се намалува при што двете нивоа на власти засилено соработуваат во сферите на споделената власт. Принципот на супсидијарност запишан во член 5(3) од

Договорот на ЕУ може да се смета за уставно решение за намалување на тензиите и зајакнување на духот на соработката меѓу Унијата и земјите членки.³⁷

Правен факт е дека принципот „национален идентитет“ не е дефиниран во ниту еден основачки договор на ЕУ, во ниту една регулатива или друг правен пропис на Унијата. Токму затоа се смета дека тој е резултат на јуриспруденцијата на ЕУ. Судот на правдата има развиено релативно автономно мислење за неговата суштина.³⁸

Во случајот Sayn-Wittgenstein³⁹ за прв пат е цитиран член 4, став 2 од Договорот на ЕУ а во контекст на односот меѓу примарното право (во случајот член 21 од Договорот) и националното право (во случајот австрискиот Закон за укинување на благородништвото), од друга страна. Во овој случај, клучно прашање било дали одлуката на австриските власти за промена на презимињата на австриските државјани кои живеат во Германија според Законот за укинување на благородништвото од “Fürstin von Sayn-Wittgenstein” (“Princess of Sayn-Wittgenstein”) во “Sayn-Wittgenstein” е спротивна на член 21 од Договорот на ЕУ, имајќи предвид дека, според Австриската влада, овие законски одредби биле во насока на заштита на уставниот идентитет на Република Австрија. Според Судот на правдата на ЕУ, мерките кои ја ограничуваат фундаменталната слобода можат да бидат оправдани на ниво на јавна политика само ако се неопходни за заштита на интересите и само во случај кога овие цели не можат да се обезбедат со помалку рестриктивни мерки. Според Судот, во контекст на Австриската уставна историја, Законот за укинување на благородништвото, како елемент на националниот идентитет, може да биде земен предвид кога ќе се постигне рамнотежа помеѓу легитимните интереси на земјата и правото на слободно движење на луѓето признати со правото на ЕУ. Во оваа смисла, Судот на правдата на ЕУ ја интерпретирал уставната основа на законот како елемент на Австриската јавна политика при што нагласил дека „концептот на јавната политика како оправдување за отстапувањето од фундаменталната слобода мора да се интерпретира стриктно, со цел нејзиниот обем да не може да

37 Член 5, став 3 од Договорот гласи: „Според принципот на субсидијарност областите кои не потпаѓаат во рамките на нејзината ексклузивна надлежност, Унијата може да делува само ако целите на предложените акции не можат да бидат постигнати од страна на земјите членки, како на централно ниво, така и на регионално, односно локално ниво, туку можат да бидат поефикасни ако активностите се спроведат на ниво на Унијата“.

38 C-473/93 *Commission v. Luxembourg*, ECLI:EU:C:1996:263, para. 36. Во овој случај, Судот на правдата на ЕУ ги одбил аргументите засновани на принципот поради диспропорционалноста на националните мерки кои се во прашање. *Maduro in Michaniki*, C-213/07, ECLI:EU:C:2008:544, para. 31; C-208/09 *Sayn-Wittgenstein*, ECLI:EU:C:2010:806, para. 83 and 92; C-391/09 *Runevič-Vardyn*, ECLI:EU:C:2011:291, para. 86; C-51/08 *Commission v. Luxembourg*, ECLI:EU:C:2011:336, para. 124; C-393/10 *O'Brien*, ECLI:EU:C:2012:110, para. 49; C-202/11 *Las*, ECLI:EU:C:2013:239, para. 26; C-58/13 and C-59/13 *Torresi*, ECLI:EU:C:2014:2088, para. 56-59. Во случајот *Torresi*, Судот на правдата на ЕУ сметал дека член 3 од Директивата 98/543 се однесува само на правото на воспоставување правна пракса во земјите членки на Унијата со цел практикување на професијата адвокат како професионална титула стекната во националниот систем на земјата членка. Оваа одредба не регулира ниту пристап до професијата адвокат, ниту практиката на таа професија, поради што истата не може да влијае на националниот идентитет на земјите членки.

39 Види: *Case C-208/09 Sayn-Wittgenstein* [2010] ECLI:EU:C:2010:806, достапен на: <http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62009CJ0208&lang1=en&type=TEXT&ance=>

се определи еднострано од секоја земја членка без никаква контрола од страна на институциите на ЕУ⁴⁰.

Судот на правдата ја нагласил важноста на националниот идентитет и во неколку други случаи⁴¹ иако без успех за страните кои се повикале на принципот. И покрај судската пракса, националниот идентитет барем во контекст на ЕУ останува недоволно јасен.⁴²

Експлицитно споменување на член 4, став 2 од Договорот на ЕУ од Судот на правдата има и во случајот *Malgožata Runevič-Vardyn*⁴³, а поврзан со Литванска државјанка како прв апликант која припаѓала на Полското малцинство (со полско име “*Małgorzata*” и презиме “*Runiewicz*”), мажена за Полски државјанин (како втор апликант) која се жалела пред Судот во Литванија откако Одделот за граѓански регистар во Вилнус одбил да изврши промена на нејзиното име согласно со името запишано во нејзиниот извод на раѓање, односно името и презимето “*Malgožata Runevič*” да биде променето во “*Małgorzata Runiewicz*”, наоѓајќи при тоа дека била дискриминирана врз основа на раса, повикувајќи се на член 21 од Договорот за функционирањето на ЕУ и Директивата 2000/43⁴⁴.

Според Литванскиот закон, промените во изводите за статусот на граѓаните мора да бидат направени на јазикот на државата Литванија, односно презимињата, имињата и местото на раѓање мора да бидат напишани на литвански јазик (член 3.282 од Граѓанскиот законик на Литванија). Ова правило било потврдено и од страна на Уставниот суд на Литванија кој потврдил дека личното име и презиме треба да бидат внесени во патната исправа согласно со правилата на официјалниот јазик на земјата со цел да не биде повреден уставниот статус на тој јазик. Во овој случај, Судот на правдата на ЕУ утврдил дека е легитимно за секоја земја членка да обезбеди заштита на својот национален службен јазик со цел одбрана на националното единство и зачувување на општествената кохезија.

При тоа била вреднувана и позицијата на Литванската влада која сметала дека литванскиот јазик претставува уставно богатство на земјата кое го заштитува националниот идентитет, ја засилува интеграцијата на граѓаните и го обезбедува

40 Види: Von Bogdandy, S. Schill, *Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty*, *Common Market Law Review*, Vol. 48, 2011, (стр. 1425).

41 C-208/09 *Sayn-Wittgenstein*, para. 83 and 92; C-391/09 *Runevič-Vardyn*, para. 86; C-51/08 *Commission v. Luxembourg*, para. 124; C-393/10 *O'Brien*, para. 49; C-202/11 *Las*, para. 26; C-58/13 and C-59/13 *Torresi*, para. 56–59.

42 Види: Elke Cloots, *National Identity in EU Law*, Oxford: Oxford University Press, 2015, (стр. 127–134).

43 Види: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62009CJ0391_SUM&from=CS.

44 Види: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32000L0043>

изразувањето на националниот суверенитет, неделивоста на државата и соодветното функционирање на услугите на државните и на локалните власти.⁴⁵

Судот на правдата во случајов се повикал на почитување на член 4, став 2 од Договорот на ЕУ потврдувајќи дека ЕУ треба да го почитува националниот идентитет на своите земји членки, во кој секако е вклучена и заштитата на службениот/официјалниот јазик на Литванија. Исто така, Судот потенцирал дека, согласно со националните правила, ова претставува „легитимна цел способна да ги оправда ограничувањата на правата поврзани со слободата на движењето и престојот на граѓаните утврдени во член 21 од Договорот за функционирање на ЕУ и може да се земе предвид кога легитимните интереси се „мерат“ наспроти правата утврдени во правото на ЕУ. Мерките со кои се ограничува фундаменталната слобода, согласно со член 21 од ДФЕУ, можат да бидат оправдани само ако тие се неопходни за заштита на интересите со кои треба да се обезбеди сигурност и само ако овие цели не можат да бидат обезбедени со примена на помалку рестриктивни мерки“.⁴⁶

Друг интересен случај што се однесувал на член 4, став 2 од ДЕУ е случајот O'Brien⁴⁷ во кој британското Министерство за правда одбило да му исплати на г. O'Brien (поранешен кралски советник и времен судија во Кралскиот суд) пензија во која ќе биде вкalkулирана *pro rata temporis*, што се исплатува на сите постојани судии со наполнети 65 години возраст. И во овој случај биле отворени неколку важни прашања, како на пример, кој го дефинира концептот на вработени кои имаат склучени договори за вработување или друг вид работен однос и кој одредува дали судиите потпаѓаат под овој концепт.

Судот на правдата на ЕУ нагласил дека земјите членки го дефинираат концептот на вработени кои имаат договори за вработување или имаат заснован друг вид работен однос, при што секоја земја членка самостојно утврдува дали судиите влегуваат или не во таквиот концепт. Второ прашање што било покренато од Судот, согласно со националното право, дали судиите потпаѓаат под категоријата работници кои имаат право да склучуваат договори за вработување или работен однос утврден во Клаузулата 2.1. од Рамковниот договор за скратено работно време.

Според Судот на правдата, Рамковниот договор за скратено работно време мора да се толкува на начин кој би значел дека за остварување на целта да се обезбеди пристап до пензиската шема, националниот закон треба да ја оневозможи

45 Види: Anita Blagojević, Procedures Regarding National Identity Clause in the National Constitutional Court's and the CJEU's Case-Law, EU and Comparative Law Issues and Challenges, file:///C:/Users/%D0%A2%D0%B0%D1%9A%D0%B0%20%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B8%D1%88%D0%B5%D0%B2%D0%B0/Downloads/6529-Article%20Text-20619-1-10-20180315.pdf

46 Види, исто, (стр. 22).

47 <https://www.supremecourt.uk/cases/docs/uksc-2009-0123-judgment.pdf>.

разликата меѓу судиите со полно работно време и судиите со скратено работно време платени на дневна основа, освен ако оваа разлика во третманот е оправдана од објективни причини утврдени од страна на конкретен национален суд.⁴⁸

Судот на правдата на ЕУ, исто така, ѝ одговорил на Латвиската влада (која се вмешала во случајот) дека примената на правото на ЕУ во судството е резултат на фактот што Судот констатирал дека националните идентитети на земјите членки не биле почитувани, спротивно на член 4, став 2 од ДЕУ. Судот понатаму сметал дека апликацијата на судиите кои работат со скратено време и се плаќани со дневници, согласно со Директивата 97/81 и Рамковниот договор за скратено работно време не може да има какви било ефекти врз националниот идентитет, меѓутоа, констатирал понатаму, целта на реакцијата на Судот е да се обезбеди принцип на еднаков третман кон сите судии, како оние кои работат со полно, така и оние кои работат со скратено работно време, односно да се заштитат сите вработени кои работат со скратено работно време од можна дискриминација во однос на вработените со полно работно време. Како што може да се забележи во овој случај, член 4, став 2 од ДФЕУ може да се употреби од страна на различни субјекти, не само од процесните странки, туку и од некои надворешни, интервентни субјекти.

Толкувањето на клаузулата на идентитетот претставува во суштина најперспективна патека по која се движи Судот. Кога содржината на идентитетската клаузула не може да се определи, Судот треба да ја чита согласно со принципите и вредностите содржани во неа. Овие вредности се разликуваат од земја до земја и зависат како од нормативните претпоставки засновани врз доктрината на уставниот идентитет, така и од нивната артикулација од страна на националните уставни судови. Иако член 4, став 2 од ДЕУ не го определува националниот идентитет на земјите членки на ЕУ, од сето погоре наведено може да се заклучи дека неговата содржина е утврдена во релевантните национални уставни одредби, релевантната судска пракса на националните уставни судови и релевантната судска пракса на Судот на правдата на ЕУ.

Погледнат од национална перспектива, уставниот идентитет на земјите членки секогаш како стартна основа го има уставот, или поконкретно, конкретните принципи, вредности и правила содржани во уставите. Посебен акцент е ставен на принципите на државната организација, државниот суверенитет и принципот на демократија, државните симболи, државните цели, заштитата на човековото достоинство, фундаменталните права и владеењето на правото.⁴⁹

⁴⁸ Исто, <https://www.supremecourt.uk/cases/docs/uksc-2009-0123-judgment.pdf>

⁴⁹ Види: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/493046/IPOL-JURI_ET%282014%29493046_EN.pdf.

ЗАКЛУЧОК

Заштитата на националниот идентитет е невозможна мисија без инсистирање да се заштитат неговите уставни специфичности или со други зборови, националниот идентитет е второто лице на уставниот идентитет. Без заштитен уставен идентитет нема целосен национален идентитет на земјата и обратно. Иако ниту еден основачки договор на ЕУ не го споменува уставниот идентитет, тој во едно пошироко аксиолошко значење се пронаоѓа и потврдува во националниот идентитет на секоја земја членка на Унијата. И следи повторно истото прашање поставено погоре во анализата: што е националниот идентитет ако не е дел од уставниот идентитет, и може ли да се зборува за национален идентитет на една земја без истиот делумно или целосно да биде согледан низ призмата на континуитетот на уставниот идентитетски развој на земјата ако се знае дека токму тој уставен развој ги содржи контурите и вредностите на националниот идентитет на земјата?

Од анализата можеме да заклучиме дека поврзаноста на националниот со уставниот идентитет е дел од практиката на уставните судови на земјите членки на ЕУ кои ја фаворизираат таа релација како природен тек од развојот на општеството.

Прашањето на уставниот идентитет се усложнува кога се разгледува низ диоптријата на функционирањето на ЕУ и, во таа смисла, позицијата на Судот на правдата на ЕУ. Иако во член 4(2) од Договорот на ЕУ не се содржани вредностите што го сочинуваат националниот идентитет, факт е дека спектарот на вредности не е ограничен, при што секоја земја членка на ЕУ има право да одлучи кои вредности се важни за неа за да влезат во содржината на овој принцип.

Факт е дека ставовите на националните судови ја формулираат доктрината на уставниот идентитет заснована врз принципот на државниот суверенитет. Од друга страна, националниот идентитет содржан во член 4(2) од Договорот како контраст треба да се разгледува како степенување на основните принципи за кои мултинационалната политичка заедница мора да покаже почит.

Тука, секако, идентитетот на својата уставна национална група е клучен. И покрај релативно малата судска пракса по однос на ова прашање, Судот на правдата на ЕУ се чини го прифаќа ставот дека уставниот идентитет е дел од тестот за субсидијарноста и пропорционалноста (principle of subsidiarity and proportionality) при што колку прашањето е поблиску до суштината на уставниот идентитет на земјите членки толку маргината на дискреција е поголема.

Се чини дека праксата на Судот на правдата на ЕУ која мора да води сметка и за ставовите на уставните судови на земјите членки е клучна за разбирањето на релациите уставен-национален идентитет како за членките на Унијата, така и

за земјите кандидатки за членство во ЕУ. И двата термина „уставен идентитет“ и „национален идентитет“ реферираат на иста обврска кон институциите на ЕУ, а тоа е обврска за почитување на срцевината на уставните вредности на секоја земја членка одделно. Од друга страна, факт е дека пристапот на Судот на правдата на ЕУ и националните судови во врска со ова прашање е различен.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Anita Blagojević, Procedures Regarding National Identity Clause in the National Constitutional Court's and the CJEU's Case-Law, EU and Comparative Law Issues and Challenges,
2. A. B. Wachtel, Stvaranje nacije, razaranje nacije, Književnost I kulturna politika u Jugoslaviji, Stubovi kulture, Beograd, 2001,
3. Alejandro Saiz Arnaiz & Carina Alcoberro Livina eds., National Constitutional Identity and European Integration, 2013, <https://intersentia.com/en/national-constitutional-identity-and-european-integration.html>
4. Appadurai, A., Modernity at large: Cultural dimensions in globalization, University of Minnesota Press, 1997,
5. Clarissa Rile Hayward, Democracy's Identity Problem: Is "Constitutional Patriotism" the Answer? http://polisci.wustl.edu/files/polisci/imce/democracys_identity_problem_compact.pdf
6. Christian Tomuschat, *The Defence of National Identity by the German Constitutional Court*, in NATIONAL CONSTITUTIONAL IDENTITY AND EUROPEAN INTEGRATION 206 (Alejandro Saiz Arnaiz & Carina Alcoberro Llivina eds., 2013)
7. D. Bechev, Constructing South East Europe: The Politics of Regional Identity in the Balkans, RAMSES Working Paper 1/06, European Studies Centre, University of Oxford, Oxford, March 2006,
8. Dorian Jano, From 'Balkanization' to 'Europeanization': The Stages of Western Balkans Complex Transformations, L'Europe en Formation 2008/3-4 (n° 349 - 350), p.55. <https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2008-3-page-55.htm#>,
9. Elke Cloots, *National Identity in EU Law*, Oxford: Oxford University Press, 2015,
10. J.B.Neumann, Upotrebe drugog, "Istok" u formiranju evropskog identiteta, Sluzbeni glasnik, Beograd, 2011,
11. J. H. H. Weiler, On the power of the Word: Europe's Constitutional Iconography, 3 INT'L J. CONST. L. 173, 184 (2005),
12. Gary Jeffrey Jacobsohn, Constitutional Identity, Michel Rosenfeld, *Constitutional Identity*, in The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, 2010, p.756-76, as well as in: Michel Rosenfeld, The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture and Community, 2010, <https://www.routledge.com/The-Identity-of-the-Constitutional-Subject-Selfhood-Citizenship-Culture/Rosenfeld/p/book/9780415949743> <http://digitalcommons.law.utulsa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2760&content=tlr>.

13. Hegel, G.W. Friedrich, in Arato, Andrew, *Civil Society, Constitution and Legitimacy*, (Maryland: Rowman and Littlefield Publishers), 2000,
14. Heinz Klug, "Constitutional Identity and Change", Volume 47, Issue 1 Book Review Issue, *Tulsa Law Review* 41, Article 5, (2011),
15. Huddy, L, Khatib, N, American patriotism, national identity, and political involvement. *American Journal of Political Science* 51(1), 2007,
16. M. Todorova, "The Balkans: From Discovery to Invention", *Slavic Review*, 53 (2), 1994,
17. M. Uvalic, "Economic Transition in Southeast Europe", *Southeast European and Black Sea Studies*, 3 (1), 2003,
18. Mark Tushnet, *The New Constitutional Order 1*, Princeton: Princeton University Press, 2003, <http://www.gvpt.umd.edu/lpbr/subpages/reviews/tushnet-mark.htm>.
19. Marek Rzotkiewicz, "National Identity as a General Principle of EU Law and Its Impact on the Obligation to Recover State Aid", https://www.researchgate.net/publication/323972802_National_Identity_as_a_General_Principle_of_EU_Law_and_Its_Impact_on_the_Obligation_to_Recover_State_Aid.
20. Michel Rosenfeld, "Modern Constitutionalism as Interplay between Identity and Diversity", in *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy*, ed. Michel Rosenfeld (Durham: Duke University Press), 1994,
21. Michael Rosenfeld, *Constitutional Identity*, in: M. Rosenfeld and A. Sajó (eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, 2012,
22. Nick W. Barber, "Legal Pluralism and the European Union", *European Law Journal* 12, 2006,
23. Tanja Karakamisheva-Jovanovska, *Macedonian Constitutional Identity – Lost in Translation or Lost in Transition?*, https://www.academia.edu/8372637/MACEDONIAN_CONSTITUTIONAL_IDENTITY_LOST_IN_TRANSLATION_OR_LOST_IN_TRANSITION.
24. O. Anastasakis & V. Bojicic-Dzelilovic, *Regional Co-operation and European Integration*, The Hellenic Observatory, The European Institute, The London School of Economics and Political Science, London, 2002,
25. Tímea Drincz, *Constitutional Identity in Europe: The Identity of the Constitution. A Regional Approach*, *German Law Journal* (2020), 21, doi:10.1017/glj.2020.1
26. Yaniv Roznai, *Legisprudence Limitations on Constitutional Amendments? Reflections on The Czech Constitutional Court's Declaration of Unconstitutional Constitutional Act*, 8 *VIENNA J. INT'L CONST. L.* 29, 31 (2014)
27. Zanini, P., *Značenje granice: prirodna, istorijska i duhovna određenja*, Clio, Beograd, 2002,
28. Weinreich, P., Sounderson, W., eds. *Analysing Identity: Cross-Cultural, Societal and Clinical Contexts*. London: Routledge, 2003,

29. Willfried Spohn, National Identities and Collective Memory in an Enlarged Europe, in Collective Memory and European Identity 2, Collective Memory and European Identity 2, (Klaus Eder ed., 2005).